

Gülmirə Həbil qızı Əliyeva⁵³

TURFAN ABİDƏLƏRİNDƏ QOHUMLUQ ƏLAQƏLƏRİ BİLDİRƏN SÖZLƏR

Giriş. Qohumluq bildirən sözlər, türk xalqının ailə və qohumluq münasibətlərinin dərin köklərə malik olduğunu göstərir. Bu sözlər qədim türk ailə strukturunu, mədəniyyətini və insanların bir-birinə münasibətini bildirir. Əsrlər boyu türk dillərində qorunub saxlanılan qohumluq terminləri, qədim dövrdən müasir dövrə qədər dəyişikliklərə məruz qalmış, lakin öz əsas mahiyyətini qoruyub saxlamışdır. Eyni zamanda, bu sözlər türk cəmiyyətində patriarxal strukturun, nəslin davam etdirilməsinin, evlilik və qohumluq əlaqələrinin necə təşkil edildiyinə dair ətraflı məlumat verir. Turfan abidələrində qohumluq bildirən sözlərin semantik təhlili, onların qədim türklərin həyat tərzini, inancları və mədəniyyətindəki rolunu daha dərinlən başa düşməyə imkan yaradır.

Əsas hissə. Turfan abidələrində qohumluq bildirən sözlər türk dilinin tarixi inkişafını, mədəniyyətini və qədim türk cəmiyyətinin sosial quruluşunu öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Qohumluq anlayışını bildirən sözlər həmçinin qədim türklərin ailə strukturlarında qarşılıqlı hörmət, dəstək və birlik dəyərlərinin vacib olduğunu göstərir. Ailə türk cəmiyyətində həm sosial sabitliyin, həm də mədəniyyətin ötürülməsinin əsasını təşkil etmişdir. Bu sözlər yalnız dil tarixi baxımından deyil, həm də türk mədəniyyətini, dünya görüşünü öyrənmək baxımından qiymətlidir. Turfan abidələrində qohumluq münasibəti bildirən sözlər: ata, ağa, aka, ana, apa, baltır, bişik, ebçi, eçə, eçü, eş, əkə, ərli, isi, ka, kadaş, katun, kağadaş, kız-kız, kudaz, oğuş, oğul, oğulluk, urluğ, ög, sinil, toğmuş, yengə, yigən, yotuz və s.

Ada/ata-ata. Turfan abidələrində işlənən sözlərdən biri "ata" mənasını bildirən *ata/ada* sözüdür. *Atam* kayda?-termü, erki? "Atam harada?-deyirmi, görən?" [11, s. 240]. Bu sözün *ada* formasına da abidələrdə rast gəlinir: Kaçan anta təgip ilinçü məni işin ertürdüktə, ötrü ol üç tigittir kua çeçək tuş yimiş idigəli *adaları* ilik bəgkə ötünüp ayıtp kaltılar. "Onlar oraya çatıb əyləncə və şənliklə məşğul olduğundan sonra, üç şahzadə çiçək, giləmeyvə yığmaq üçün ataları hökmdardan icazə istədilər" [11, s. 54]. Turfan abidələrində *ata* sözü işlənsə də Turfan uyğurları *kan/xan* terminindən də istifadə edirdilər.

Ata sözü təkcə Turfan abidələrində deyil həm də Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir: uyğur yirintə Yağlaqar qan *ata* kəltim. "Uyğur yerindən (mən) Yağlakar xan *ata* gəldim" (Süci abidəsi) [9, s. 430].

Ata sözü "Qutadğu bilik" əsərində də geniş istifadə edilib. Hətta bu söz 84 yerdə işlənib [1, s. 180].

Ə.Rəcəbli *ata* sözünün təkcə "ata" deyil həm də "adlandırmaq" mənası da olduğunu qeyd edir [12, s. 78]. *Ada* sözünün QTL-də ancaq "fəlakət; təhlükə; bədbəxtlik" mənaları qeyd olunur: bu *adatin* ozyuluq joluñ uruquñ közünməz "Bu fəlakətdən sənə nıcat yolu yoxdur" [6, s. 7]. A.Caferoğlu *ada* sözünün "təhlükə, fəlakət, müsibət, bəla; başqası, digəri; zülm; ehtiyac; ata" mənalarını qeyd edir [4, s. 3]. "Divanü lüğət-it-türk" əsərində *ata* sözünün "baba; ata" mənaları verilmişdir [2, s. 86]. G.Clauson qeyd edir ki, kañ (ata) və ög (ana) sözlərinin yerinə *ata* və *ana* sözləri buddist uyğurların zamanında işlənməyə başlayıb [5, s. 40]. Y.S.Li yazır ki, *ata* sözü ilk dəfə uyğur dilində işlənib və zamanla kañ sözünün yerini alıb [8, s. 109]. *Ata* sözü müasir türk dillərində eyni mənə və müxtəlif fonetik formalarda və ya eyni fonetik formada və fərqli mənada işlənərək mühafizə olunur. Başqırd dilində-*ata*, *atay* "ata"; tatar dilində-*äti*, *ata* "ata"; özbək dilində-*ota* "ata"; qazax dilində-*ata* "ata"; Azərbaycan dilində-*ata* "ata"; Türk dilində-*ata* "əcdad"; Türkmən dilində-*ata* "1. "baba"(ata tərəfdən), 2. "ata" və s.

Ana-ana. Turfan abidələrində *ana* sözünə də rast gəlinir: ançakınça *anası* katun balıqta idiz kalıqta yatıp udi-yur erkən ertingü yavız tültüsədi "Elə bu vaxt *anası* xatun şəhərdə sarayın yuxarı hissəsində yatıb yuxulayarkən çox pis bir yuxu gördü" [11, s. 58]. Burada *ana* və *katun* sözləri yanaşı işlənmişdir.

Ana sözü ilk dəfə olaraq uyğurlarda işlənsə də onlar daha çox *ög* sözündən istifadə edirdilər [5, s. 169]. Ə.Rəcəbli *ana* sözünün Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində də işləndiyini yazır [13, s. 127].

Bu söz uyğur dilindən əlavə "Divanü lüğət-it-türk"; "Qutadğu bilik"; "Atəbətül-Haqayıq"; "Müqəddimətül-Ədəb"; "Muinül-mürid"; "Nəhcül-Fəradis"; Əlişir Nəvayi "Leyli və Məcnun"; Zahiruddin Muhəmməd Babur Mirzə "Baburnamə"; Əbu Həyyan "Kitab əl-İdrak li-Lisan al-Ətrak"; "Ət-Tuhfət-üz-Zəkiyyə fil-lüğət-it-Türkiyyə"; "İbnü-Mühənnə lüğəti"; "Qisəsül-ənbiya"; Muhəmməd bin Həmzə "Sətir arası Quran tərcüməsi"; "Kitabi Dədə Qorqud" və s. abidələrdə işlənmişdir [8, s. 118].

Ana sözü müasir türk dillərində eyni fonetik formada və ya fərqli şəkildə mühafizə olunur. Bu fonetik fərqlilik hər bir dilin öz daxili quruluşu, fonetik sistemi və dilin inkişafı ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilində-*ana* "ana"; türk dilində-*anne* "ana"; türkmən dilində-*ene* "nənə, ana"; Noqay dilində-*ana* "ana, qadın", özbək dilində- *anä* "ana"; başqırd dilində- *ana* "ana", *inä* "ana, qadın", *inäy* "ana, yaşlı qadın"; tatar dilində-*ana* "ana, qadın", *äni* "ana" və s.

Uma-ana. Turfan mətnlərində *ana* mənasını bildirən *ana* terminindən başqa *uma* termini də işlənmişdir. Bu sözün QTL-də "ana", "qonaq" "sahib" mənaları göstərilmişdir [6, s. 611]. A.Caferoğlu bu sözün abidələrdə *ana* mənasında işləndiyini yazır və sözün etimologiyası haqqında heç bir məlumat vermir.

G.Clausonə görə, *oma* sözü "ayaq; ana" mənalarını bildirir. Alim onuda əlavə edir ki, Kaş *aba* "ata" və *oma* sözünü Tibet sözləri kimi qeyd edir. *Ana* mənasını verən *oma* sözü əslində ərəb dilindən tibet dilinə keçib və bu dildə sabitləşmişdir [5, s. 156].

Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-türk" də *uma* sözünün mənasını "ana" göstərir, bu söz Tibet dilində ərəblərdən qalıb deyər, qeyd edir [2, s. 92].

Tağan/Tağay-dayı. Ə.Rəcəbli bu sözün *tağan* "dayı" formasında Turfan abidələrində işlədiyini qeyd edir [11, s. 436]. Bu sözə Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlinmir.

⁵³ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. Gulmiraliyeva99@gmail.com

G.Clauson isə bu sözü *tagay* "ananın qardaşı" şəklində verir. O, qeyd edir ki, *eçi* sözündən fərqli olaraq *tagay* sözündə böyük və ya balaca dayı olması nəzərə alınmır [5, s. 474]. A.Caferoğlu bu sözü *tagai* "dayı" formasında vermişdir [4, s. 219]. QTL-də *tagay* şəklində Turfan mətnlərində işləndiyi qeyd edilir [6, s. 526]. "Divanü lüğat-it-türk"də *tagay* "dayı" formasında qeyd olunmuşdur [3, s. 238].

"Dayı" mənasında işlənən bu sözdən tay ata, tay ene, teyze kimi birləşmələr yaranmışdır. Bu söz ilk olaraq uyğur dilində işlənmişdir: birle kawışmış ka kadaş yegen *tagay* "birlikdə birləşmiş qardaşlar, qardaş oğlu, dayı" [8, s. 132]. *Tagay* sözü hal-hazırda müasir türk dillərində fonetik formasını dəyişərək işlənir: Türk dilində *-dayı* "ananın qardaşı"; Qaqauz dilində *-dayka* "dayı"; Azərbaycan dilində *-dayı* "dayı"; Türkmən ədəbi dilində *-dayı* "dayı, dayının oğlu", Türkmən dilinin Kırax şivəsində *-tağa* "dayı"; özbək dilində *-tağa*, *tagayi* "dayı" və s. [8, s. 132-133].

Bağır. Bu söz Turfan abidələrində bir çox mənada işlənib: "qara ciyər, sinə; dərman adı; qarın; sevgili, qohum" [4, s. 31]. Ə.Rəcəbli bu sözün əlavə olaraq "ürək, köks" mənalarını da qeyd etmişdir [12, s. 80]. "Sevgili, qohum" mənalarında işləndiyini nəzərə alıb bu sözü həm də qohumluq əlaqəsi bildirən söz kimi götürmək olar: oğul, qızı, uruğu tarığı, *bağrı* böşüki öküş bolur "oğlu, qızı, övladları və qohum-əqrabası çoxaldı" [7, s. 20]. G.Clauson isə *bağrı böşüki* birləşməsinin mənasını "qan qohumları və nikah qohumları" kimi verir [5, s. 317].

İgil/igil-nişanlı, sözlü, adaxlı. Bu söz Turfan abidələrində nigah qohumluğunu bildirən söz kimi işlənmişdir: yiməşin əksinip adın *igil* "meyvəsini qəsb edib başqa nişanlı" [10, s. 480]. A. Caferoğlu bu sözün "sözlü, nişanlı, adaxlı" mənalarını göstərmişdir [4, s. 90]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün "nişanlı, adaxlı" mənalarından başqa "bayağı" mənasında qeyd etmişdir [10, s. 343]. QTL-də *igil* sözünün ancaq "sadə" mənası qeyd edilib [6, s. 204].

İgil sözü Orxon-Yenisey abidələrində ancaq "sadə" mənasında işlənmişdir: qara *igil* bodun yoq kılmadım "qara sadə xalqı qırmadım" [9, s. 406].

Nəticə. Turfan abidələrində qohumluq anlayışı bildirən sözlərin araşdırılması, qədim türk dilinin leksik zənginliyini və türk cəmiyyətində ailə əlaqələrinin mühüm rol oynadığını göstərir.

Məqalədə Azərbaycan türkologiyasında ilk dəfə tədqiqatə cəlb olunan Turfan abidələrində işlənən, qohumluq münasibəti bildirən sözlər araşdırılmışdır. V.Bangın, A.Gabainin, G.Clausonun, A.Caferoğlunun və Ə.Rəcəblinin terminlərlə bağlı fikir və mülahizələri nəzərdən keçirilir, sözlərin forma və semantikasi dəqiqləşdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adıyaman C. Kutadgu Bilig'in adbilim bakımından incelenmesi. Denizli, 2018, 1122 s.
2. Atalay B. Divanü lüğat-it-türk tərcüməsi, I cild. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1985, 530 s.
3. Atalay B. Divanü lüğat-it-türk tərcüməsi, III cild. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1985, 462 s.
4. Caferoğlu A. Eski Uyğur türkçesi sözlüğü. İstanbul: Edebiyat fakültesi matbaası, 1968, 320 s.
5. Clauson G. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Oxford University press, 1972, 1034 s.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
7. Gabain A., Rachmati G. R. Türkische Turfantexte, VI. Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1934, 102 s.
8. Li Y. S. Türk dilinde akrabalık adları. İstanbul: Simurg, 1999, 415 s.
9. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, I cild, Bakı: Nurlan, 2009, 568 s.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, III c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
11. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, IV c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
12. Rəcəbli Ə. Qədim türkçə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 192 s.
13. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası, II. Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.

Açar sözlər: Turfan abidələri, qohumluq terminləri, semantika, ana, ata, dil tarixi.

Keywords: Turfan monuments, kinship terms, semantics, mother, father, language history.

Ключевые слова: Турфанские памятники, термины родства, семантика, мать, отец, история языка.

Xülasə

Bu məqalədə Turfan abidələrində qohumluq əlaqələrini ifadə edən sözlərin semantik təhlili aparılmışdır. Türk dillərində qohumluq terminlərinin tarixən qorunub saxlanması, ailə və cəmiyyət həyatında bu terminlərin əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalədə "ata", "ana", "uma", "tağan", "bağır" və "igil" kimi sözlərin mənşəyi, semantikasi və müasir türk dillərindəki arealı geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu terminlər qədim türk cəmiyyətinin ailə strukturunun, sosial münasibətlərinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Words denoting kinship relations in the turfan monuments

Summary

This article provides a semantic analysis of kinship terms found in the Turfan monuments. The preservation of kinship terms in Turkic languages throughout history highlights their importance in family and societal life. The article extensively examines the origin, lexical analysis, and usage of terms like "ata," "ana," "uma," "tağan," "bağır," and "igil" in modern Turkic languages. These terms offer a deeper understanding of the family structure, social relations, and culture of ancient Turkic society.

Слова, обозначающие родственные отношения в турфанских памятниках

Резюме

В данной статье представлен семантический анализ терминов родства, найденных в Турфанских памятниках. Сохранение терминов родства в тюркских языках на протяжении истории подчеркивает их важность в семейной и общественной жизни. В статье подробно рассматриваются происхождение, лексический анализ и использование таких терминов, как «ата», «ана», «ума», «таган», «багыр» и «игиль» в современных тюркских языках. Эти термины позволяют глубже понять семейную структуру, социальные отношения и культуру древнетюркского общества.

Rəyçi: prof. Məhərrəm Məmmədov